

- Historische stedenatlas (onderdeel European Historic Towns Atlas)
- Historische atlas (uitgegeven door SUN of Vantilt)
- △ Historische stedenatlas van België en verwante atlassen
- × Stadsmonografie
- ◇ Archeologische en/of bouwhistorische studie
- Stad omstreeks 1400

1. Kaart van de Lage Landen waarop per stad is aangegeven wat voor soort studies voorhanden zijn. De titels van deze studies zijn te vinden in de volgende noten: *Historische stedenatlassen*, noot 9; *Historische atlassen*, noot 10; *Historische stedenatlassen van België en verwante atlassen*, noot 11 t/m 14; *Stadsmonografieën van Nederland en België*, noot 16 en 17; *Archeologische en/of bouwhistorische studies*, noot 19.

STADSWORDING IN DE LAGE LANDEN VAN DE TIENDE TOT DE VIJFTIENDE EEUW

EEN OVERZICHT AAN DE HAND VAN VIJFHONDERD JAAR
RUIMTELIJKE INRICHTING

In de Middeleeuwen bestonden de Lage Landen uit een lappendeken van vorstendommen en heerlijkheden, waaronder het hertogdom Brabant, het Sticht Utrecht en de graafschappen Vlaanderen, Holland en Gelre.¹ Deze gebieden lagen bij de Noordzee en in het mondingsgebied van belangrijke rivieren zoals de Rijn, de Maas en de Schelde. Dankzij deze uitermate gunstige geografische ligging ontwikkelden de Lage Landen zich vanaf de tiende eeuw tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa.² Het gros van de steden in het tegenwoordige België en Nederland ontstond tussen de tiende en de vijftiende eeuw.

Naar de verstedelijking in de Lage Landen is veel onderzoek gedaan. Vanuit verschillende invalshoeken, zoals de rechtsgeschiedenis, de economische geschiedenis, de sociale geschiedenis, de historische geografie, de archeologie en de bouwhistorie, werden uiteenlopende thema's en periodes onder de loep genomen. Het is echter opvallend dat naar de plattegrond en de ruimtelijke inrichting van de steden, dikwijls aangeduid met de term stadsmorfologie, buitengewoon weinig vergelijkende studie werd verricht. Wel verscheen een aanzienlijk aantal historische atlassen over individuele steden en stadsmonografieën waarin aandacht wordt besteed aan morfologie, maar overzichtsstudies zijn zeldzaam en syntheses moeten met een lantaarnje worden gezocht.³ Bovendien is grensoverschrijdend onderzoek schaars: het gaat alleen over België of alleen over Nederland. Nationale en regionale grenzen spelen de onderzoekers duidelijk parten. Dat is jammer, omdat het proces van stadswording beter kan worden begrepen door te kijken naar de ruimtelijke implicaties en door het te beschouwen in de bredere context van de Lage Landen. Dat hopen wij met dit verkennende artikel duidelijk te maken.

We doen een poging om een overzicht te geven van de stadswording in de Lage Landen, waarbij de plattegrond en de ruimtelijke inrichting van de steden het uitgangspunt vormen. Om te beginnen gaan we in op zowel de Belgische als de Nederlandse literatuur die relevant is voor stadsmorfologisch onderzoek. Hieraan wordt een substantiële paragraaf gewijd, voorzien van uitgebreide literatuurverwijzingen, omdat deze historiografie en bibliografie tot nog toe ontbreken. Vervolgens presenteren we een overzicht van vijfhonderd jaar stadswording op basis van de literatuur en door vergelijking van stadsplattegronden. De stadsplannen van Jacob van Deventer uit het midden van de zestiende eeuw vormen daarbij een ideale leidraad, omdat ze een nauwkeurig en betrouwbaar beeld geven van de laatmiddeleeuwse stedelijke morfologie.⁴ Tot slot zetten we enige lijnen uit voor vervolgonderzoek.

LITERATUUR OVER DE PLATTEGRONDEN EN RUIMTELIJKE INRICHTING VAN STEDEN

Sinds de Tweede Wereldoorlog verscheen een klein aantal waardevolle overzichtsstudies: vooraanstaan-

de mediëvisten zoals Petri (1958), Vercauteren (1959) en Verhulst (1996 en 1999) vatten hun diepgaande kennis over stadswording in de Lage Landen samen in compacte syntheses.⁵ Het belang van deze werken staat buiten kijf, maar het valt op dat hun aandacht in de eerste plaats uitging naar de Hoge Middeleeuwen, niet toevallig de periode waarin de belangrijkste steden ontstonden. In archeologische overzichtswerken, zoals dat van Sarfatij of de verzamelbundel van het Spacolloquium uit 1988, wordt doorgaans een breder tijdvak bestreken, al ligt de focus hier dan weer vaak op specifieke sites en gebouwen, eerder dan op het stadswordingsproces in ruime zin.⁶

Het overgrote deel van de publicaties uit de laatste decennia bestaat uit studies over individuele steden. Daarbinnen kunnen ten minste drie soorten worden onderscheiden: historische stedenatlassen, stadsmonografieën en archeologische en/of bouwhistorische studies (afb. 1).⁷ We zullen deze studies kort typeren en bekijken hoe ze zich tot elkaar verhouden, met als doel de betekenis ervan voor het vergelijkend stadsmorfologisch onderzoek in hoofdlijnen te duiden.

Als onderdeel van het *European Historic Towns Atlas project* verscheen tussen 1980 en 2003 een reeks historische stedenatlassen van Nederlandse en Belgische steden.⁸ In de loop van twee decennia zagen zeven afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland* het licht, te weten: Haarlem, Amersfoort, Zutphen, Kampen, Schoonhoven en Nieuwpoort, Venlo en Bergen op Zoom. In de *Historische stedenatlas van België* verscheen slechts één deel, over Maaseik, hoewel niet minder dan 21 delen werden aangekondigd.⁹ In overeenstemming met de richtlijnen van het Europese project bevatten de meeste atlassen de volgende kaarten: (1) hoofdkartaal (los blad, schaal 1:2.500); (2) geofysische situatie (schaal 1:10.000); (3) reproductie stadsplattegrond Jacob van Deventer (vergroot tot circa 1:5.000 en bijgevoegd een transparant van het oudste kadaسترplan op dezelfde schaal dat eroverheen kan worden gelegd); (4) middeleeuwse wijkindeling/stadsuitbreiding (schaal 1:5.000); (5) reproductie stadsplattegrond uit het begin van de negentiende eeuw; (6) reproductie topografische en militaire kaart uit circa 1850 (schaal 1:50.000). De hoofdkartaal is voorzien van een uitgebreide legenda die als volgt is ingedeeld: (a) openbare gebouwen; (b) verdedigingswerken, molens; (c) geestelijke instellingen (kloosters, kerken en kapellen); (d) liefdadigheidsinstellingen (gasthuizen, pesthuizen en hofjes).

De zeven Nederlandse atlassen zijn wegens de opname van het kaartmateriaal op schaal uitgegeven op A3-formaat, en bovendien voorzien van een los, uitvouwbaar blad met de hoofdkartaal op schaal 1:2.500. De eerste vijf afleveringen beslaan gemiddeld veertig pagina's, de laatste twee zijn een stuk dikker. De atlassen zijn voorzien van een korte inleiding waarin de redactie het concept en de opzet van de atlas uiteenzet.

Daarop volgt een geannoteerde tekst geschreven door een historicus, waarin de wordingsgeschiedenis en de ontwikkeling van de stad periodegewijs worden behandeld, afgesloten door een literatuurlijst. Het Belgische deel over Maaseik heeft een vergelijkbare opzet maar bevat meer kaarten, bijvoorbeeld een topografische kaart van de huidige situatie en een luchtfoto (beide schaal 1:5.000), alsook een reproductie van Ferraris' Kabinetskaart uit 1777-1778 (schaal 1:25.000).

De acht afleveringen van de *Historische stedenatlas* lenen zich uitstekend voor vergelijkend onderzoek doordat goeddeels is vastgehouden aan de afgesproken richtlijnen voor de kaarten (soorten en schalen), waarbij de speciaal samengestelde hoofdk kaart, de algemene overzichtskaart op schaal 1:2.500, het meest waardevol is. Het valt dan ook zeer te betreuren dat de uitgave inmiddels is gestaakt. Des te relevanter wordt de vraag hoe de *Historische stedenatlassen* zich verhouden tot de *Historische atlassen* die vanaf 2003 werden uitgegeven door SUN en recentelijk zijn overgenomen door uitgeverij Vantilt. In hoeverre kunnen deze SUN-atlassen worden beschouwd als voortzetting, vervanging of opvolger van de *Historische stedenatlassen*?

In de afgelopen tien jaar verschenen dertien *Historische atlassen* van Nederlandse steden: Nijmegen, Rotterdam, Arnhem, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Utrecht, Den Haag, Haarlem, Groningen, de steden op Walcheren, Amsterdam, Zutphen en Dordrecht. De enige Belgische stad waarvan een SUN-atlas verscheen, is Gent.¹⁰ In de SUN-atlassen wordt binnen een bestek van tachtig pagina's aan de hand van een indrukwekkende hoeveelheid beeldmateriaal – (historische) kaarten, prenten en foto's, afgedrukt in kleur en voorzien van bevattelijke teksten – een overzicht gegeven van oorsprong, wording en ontwikkeling van de stad vanaf haar ontstaan tot heden. Elk deel wordt afgesloten met een handzame literatuuropgave. Met die grote hoeveelheid kaarten, prenten en foto's bundelen de atlassen een schat aan informatie.

De atlassen zijn chronologisch van opzet. Idealiter staat op de linker pagina een kaart of plattegrond afgedrukt en wordt in een tekst daarnaast de ruimtelijke geschiedenis van de stad in een bepaalde periode geschetst, veelal verlucht met enige bijpassende prenten of foto's. Op deze manier krijgt de lezer in een reeks compacte hoofdstukken, die elk steeds twee pagina's beslaan, een beknopt overzicht van de wording en ontwikkeling van de stad. Dit betekent dat wordt gefocust op belangrijke momenten of periodes van transformatie. Ruimtelijke transformatie welteverstaan, want deze atlassen nemen de ruimtelijke ontwikkeling van de steden als uitgangspunt: het beeldmateriaal toont de ruimtelijke structuren en patronen, terwijl in de tekst de verklarende historische processen voor de verandering van die structuren en patronen in hoofdlijnen worden uiteengezet.

In de *Historische stedenatlassen* en de *SUN-Histori-*

sche atlassen wordt telkens dus slechts één Belgische stad behandeld (Maaseik en Gent). In België bestaat echter nog een derde reeks, uitgegeven door het historisch comité van de bank Het Gemeentekrediet van België (dat ook al de 'officiële' stedenatlas van Maaseik uitgaf). Die derde reeks draagt eveneens de titel *Historische stedenatlas van België*, maar verschilt duidelijk van opzet met de atlassen uitgegeven volgens de richtlijnen van het Europese project. Tussen 1990 en 1997 zagen vier indrukwekkende stedenatlassen het licht: Lier, Brugge, Tielt en Mechelen.¹¹ In 1989 had Het Gemeentekrediet van België al een vergelijkbaar boek over de historische steden in Belgisch Limburg gefinancierd, maar dat maakt *strictu sensu* geen deel uit van de reeks.¹² Helaas eindigde deze reeks in 1997. Het ontbrekende tweede deel over Mechelen werd gepubliceerd door de lokale historische vereniging, maar wel onder de titel *Historische stedenatlas van België*.¹³ Later bracht het gemeentearchief van Oostende zijn eigen historische stedenatlas uit.¹⁴

In deze Belgische stedenatlassen is een uitgebreide keuze gemaakt uit historische kaarten en ander beeldmateriaal. In de meeste atlassen wordt in een eerste deel vrij diep ingegaan op de ontwikkeling van de stad vanaf het ontstaan tot in de twintigste eeuw; in een tweede deel volgt een opsomming van de zogenoemde merktekens in het historische stadsbeeld, bijvoorbeeld verdedigingswerken, kerken en kloosters, die kort worden toegelicht en zijn voorzien van bibliografische gegevens. Bovendien zijn reconstructiekaarten toegevoegd van belangrijke topografische elementen zoals stadsmuren, publieke gebouwen en het water netwerk. De reeks kaarten die in de atlassen van het Europese project centraal staat en steeds op dezelfde schaal is afgedrukt (en waarvan de hoofdk kaart van 1:2.500 de belangrijkste is), is echter niet consequent opgenomen en ontbreekt zelfs grotendeels.

Vergelijken we de verschillende atlasreeksen op hoofdpunten met elkaar, dan kan het volgende worden vastgesteld. Het concept van de *Historische stedenatlassen*, die verschenen als onderdeel van het Europese atlasproject, is weldoordacht en het met zorg getekende en samengestelde kaartmateriaal leent zich bij uitstek voor vergelijking. Leg je de 1:2.500 kaarten van een aantal steden naast elkaar, dan worden in één oogopslag de verschillen en de overeenkomsten in de vorm van die steden duidelijk, bijvoorbeeld in omvang, stratenpatroon en verkaveling of in de plaatsing en verspreiding van markante en doorsnee-bebouwing. De 1:5.000 kaarten, waarop de groeifasen en andere historische gegevens zijn samengebracht, bieden de mogelijkheid om te vergelijken of hoofdmomenten en periodes van ruimtelijke transformatie in verschillende steden samenvallen dan wel uiteenlopen en hoe deze zich in omvang en schaal tot elkaar verhouden. Met behulp van de korte toelichtende teksten kan worden nagegaan of deze transformaties zijn veroorzaakt door

vergelijkbare historische processen die categorisering van bepaalde (soorten en groepen) steden rechtvaardigen.

De beide andere atlasreeksen hebben een ander soort en een minder uniforme opzet dan de *Historische stedenatlassen*. Aan de SUN-atlassen en de Belgische atlassen ligt wel degelijk een concept ten grondslag, maar dat is niet in elk boek even consequent uitgewerkt. Bovendien ontbreekt het aan terugkerende kaarten op dezelfde schaal en aan kaartmateriaal waarop de ruimtelijke verandering van de steden op eenzelfde manier is ingetekend. Dat maakt vergelijking minder gemakkelijk. De kracht van de *Historische atlassen* van SUN schuilt vooral in het feit dat binnen kort bestek aan de hand van zeer sprekend beeldmateriaal voorzien van kernachtige toelichting een overzicht in vogelvlucht kan worden verkregen van het stapsgewijze transformatieproces van een stad over de lange termijn. De *Historische stedenatlassen van België* doen nogal denken aan de extensieve stadsmonografieën die van veel steden zijn verschenen. Dit brengt ons bij de volgende categorie van studies over individuele steden.

Een groot aantal van de Nederlandse en Belgische steden is niet opgenomen in de hierboven besproken atlasreeksen, maar vormt wel het onderwerp van een extensieve historische stadsmonografie.¹⁵ Daarom is het van belang om te bekijken hoe deze stadsmonografieën zich verhouden tot de atlassen en in hoeverre deze monografieën waardevol zijn voor vergelijkend stadsmorfologisch onderzoek. Nederland werd pakweg de laatste vijftien jaar bijkans bedolven onder zeer monumentale boekwerken over de geschiedenis van een specifieke stad, bijvoorbeeld Leeuwarden, Leiden, Gouda, Rotterdam, Den Haag, Amsterdam, Nijmegen, Arnhem, Zwolle, Amersfoort, Deventer en Roermond.¹⁶ In België vond de grote hausse plaats in de jaren tachtig en negentig, toen onder meer de volgende steden in de prijzen vielen: Brussel, Leuven, Aalst, Diksmuide, Hasselt, Brugge, Antwerpen, Gent, Kortrijk en Mechelen. Recentelijk kwam een nieuwe stroom op gang, met boeken over Antwerpen, Brugge, Brussel, Gent, Deinze en Oudenaarde.¹⁷ Het grootste verschil tussen de monografieën en de atlassen is dat de ruimtelijke ontwikkeling van de stad niet centraal staat in de stadsgeschiedenissen. In het beste geval worden daaraan wel aparte hoofdstukken of paragrafen gewijd en zijn er kaarten opgenomen. In veel monografieën gaat de hoofdaandacht echter uit naar economische, politieke en sociale ontwikkelingen, zoals handel en nijverheid, stadsbestuur en schutterij, en burgers en buitenlui.

In de wat oudere stadsgeschiedenissen komt het ruimtelijke aspect gewoonlijk nogal beperkt aan bod, en als het al daarover gaat, dan betreft het niet zozeer stedenbouwkundige gehelen maar eerder losse gebouwen en percelen. In de andere monografieën verschilt

de aandacht die aan de stadstopografie wordt geschonken nogal eens per periode. Aan de vroegere ruimtelijke ontwikkeling en transformatie (tot ongeveer 1400) wordt dikwijls redelijk wat aandacht besteed. Doorgaans schenken de archeologen of historisch geografen die deze hoofdstukken schreven beroepshalve meer aandacht aan de ruimtelijke facetten van het verleden dan de historici. De Vroegmoderne Tijd wordt gewoonlijk behandeld door historici gespecialiseerd in politieke en/of socio-economische geschiedenis, waardoor de ruimtelijke inrichting en evolutie van de steden er voor die periode in veel stadsgeschiedenissen dan ook bekaaid afkomt. Hetzelfde geldt merkwaardig genoeg voor de negentiende en twintigste eeuw. Daarnaar is door architectuurhistorici veel onderzoek verricht, maar zij zijn mondjesmaat vertegenwoordigd onder de auteurs van stadsmonografieën. Traditioneel zijn Belgische historici het meest geïnteresseerd in de Middeleeuwen en de negentiende eeuw, omdat deze periodes worden beschouwd als de twee grote versnellingsmomenten in de urbanisatie van de Zuidelijke Lage Landen. In de Noordelijke Nederlanden krijgt de periode van bloei tijdens de Gouden Eeuw onevenredig veel aandacht.

Door de uiteenlopende opzet is vergelijking tussen de monografieën onderling en tussen die monografieën en de atlassen niet eenvoudig. Van uniform kaartmateriaal is in de verschillende stadsgeschiedenissen al helemaal geen sprake. Het ontbreekt dus aan vergelijkbare kaartbeelden waaruit de ruimtelijke transformatie door de eeuwen heen kan worden afgelezen. Wel vormen veel stadsmonografieën een rijke bron voor historische gegevens, bijvoorbeeld politieke en economische processen, die bepaalde ruimtelijke transformaties kunnen verklaren. Soms vergt dat heel wat zoek-, speur- en bladerwerk en enige inventiviteit, maar niet zelden met opwekkende resultaten.¹⁸

Komen we op de laatste soort studies: archeologische en/of bouwhistorische publicaties. Deze categorie mag worden beschouwd als de jongste van de drie. Natuurlijk verschijnen er al langer archeologische en bouwhistorische studies, maar pas de laatste jaren worden er steeds meer boeken gepubliceerd naar aanleiding van diepgaand archeologisch en bouwhistorisch onderzoek dat in specifieke steden werd verricht.¹⁹ In tegenstelling tot de stadsmonografieën krijgt de morfologie van de stad in deze boekwerken doorgaans veel aandacht. Bovendien werpen deze publicaties dikwijls een nieuw licht op de wording van een stad, niet alleen doordat door opgravingen nieuwe gegevens over het verleden tevoorschijn kwamen, maar ook doordat archeologen en bouwhistorici eerder dan de auteurs van de monografieën geneigd zijn tot nieuwe interpretaties over de ruimtelijke inrichting en ontwikkeling van steden, daartoe aangezet door hun vondsten. Veelal worden de bevindingen weergegeven op speciaal getekende kaarten, waarop

de archeologische en bouwhistorische data uiteraard prominent worden getoond. Helaas is het niet altijd even eenvoudig om de kaarten te lezen, laat staan te vergelijken, aangezien deze per boek verschillen van opzet en schaal. Evenwel beschouwen wij deze laatste, derde categorie van studies samen met de stedenatlassen, in het bijzonder die verschenen als onderdeel van het Europese atlasproject, als de meest waardevolle voor het vergelijkend stadsmorfologisch onderzoek.

EEN OVERZICHT VAN VIJFHONDERD JAAR STADSWORDING IN DE LAGE LANDEN

Zoals gezegd staat vergelijkend historisch onderzoek naar de stadsmorfologische ontwikkeling in de Lage Landen nog in de kinderschoenen. Enerzijds zijn er sinds de overzichtsstudie van Verhulst uit 1999 geen

synthesen meer verschenen, anderzijds valt op dat vooral aandacht is besteed aan een aantal essentiële vraagstukken met betrekking tot de vroege stadswording, zoals de ruimtelijke continuïteit tussen Romeinse nederzettingen en middeleeuwse steden, de ontwikkeling van handelsnederzettingen (*emporía*) in de Karolingische tijd of de lokalisering van prestedelijke kernen.²⁰ Het stadswordingsproces uit de Late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd kreeg daarentegen veel minder aandacht in de overzichtswerken: naar de grote toename van het aantal steden in de dertiende en veertiende eeuw, de stadsuitbreidingen, de verdichting en versterking van het stedelijke weefsel, of de planning en aanleg van straten en bouwpercelen werd amper systematisch of vergelijkend onderzoek verricht.²¹

3 A-B. Oudste steden (tiende-elfde eeuw)

A Brugge

Brugge is ontstaan aan de Reie (R), die in het noorden van de huidige stad aansloot op het Zwin, een getijdengeul met monding in de Noordzee. Ten gevolge van veelvuldige rechte trekkingen en kanalisaties is het nog altijd niet volledig duidelijk waar de Reie oorspronkelijk liep, maar men vermoedt nu dat hij ten oosten van een zandrug (groen gestippeld) passeerde, om vervolgens noordwaarts af te buigen. Op deze zandrug liep de oude verbindingsweg tussen de Romeinse nederzettingen Oudenburg en Aardenburg. Ook over de lokalisatie en het belang van de oudste stadskernen blijft twijfel bestaan, zoals over Koetelwijk (KW), vaak kortweg Wijk genoemd, wellicht de oudste haven van Brugge, over de Oudburg (OB) met de Sint-Salvatorskerk (SS), mogelijk een oude ambachtswijk, of over de buurt van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (OLV), waarvan men eerst dacht dat ze op de andere Reieoever lag. De ligging van de Burg (B) ten westen van de Reie staat wel buiten kijf. Recent is opnieuw geopperd dat de administratieve en economische centrumfunctie van deze grafelijke burcht de Brugse stadsontwikkeling heeft gestimuleerd vanaf de tweede helft van de negende eeuw. Een kunstmatige (?) Reie-arm zorgde voor de samensmelting van Burg en Koetelwijk tot het zogenoemde Groot Vierkant (GV), met centraal de Sint-Walburgakerk (SW). In het beroemde verslag van de moord op graaf Karel de Goede door Galbert van Brugge († 1127) worden verdedigingswerken genoemd (V) die de vermelde kernen bij elkaar voegden, met inbegrip van de Sint-Kristoffelskerk (SK) en huidige Markt (M). In de tweede helft van de

twaaalfde en in de dertiende eeuw maakte Brugge een explosieve groei door, waardoor de bebouwing in de stad verdichtte en buiten de wallen nieuwe wij-

ken ontstonden. Deze uitbreidingswijken werden omstreeks 1300 binnen een nieuwe verdedigingsring met dubbele grachten getrokken.

Wij doen hier een poging om een representatief overzicht te schetsen van het stadswordingsproces gedurende de hele Middeleeuwen, vanaf de opkomst van de eerste stedelijke nederzettingen in de tiende eeuw tot de vijftiende eeuw.²² Daarbij maken we dankbaar gebruik van de hiervoor besproken stedenatlassen en stadsmonografieën, aangevuld met een uiteenlopende verzameling van archeologische en historische publicaties, waarvan het grootste deel in de afgelopen decennia verscheen in specialistische bladen en bundels.²³ Uit deze literatuur blijkt dat het ontstaan van steden een complex fenomeen was, dat werd bepaald door verschillende factoren en actoren. De monocausale verklaring dat steden hun ontstaan te danken hebben aan de stichting van een kerk of kasteel of de verlening van stadsrechten, wat nog te vaak wordt gedacht, is ondertussen achterhaald.

Om inzicht te krijgen in het stadswordingsproces en een overzicht te kunnen schetsen van het ontstaan van steden in de Lage Landen houden we rekening met de volgende aspecten: het landschap (reliëf, bodemgesteldheid, hydrografie), de morfologie (vorm van de plattegrond en ruimtelijke inrichting), de economische ontwikkeling (aanwezigheid van een markt of haven, heffing van belastingen, ontginningen, aansluiting op handelsroutes), de sociale samenstelling van de bevolking (aanwezigheid van handelaren en ambachtslieden) en het politiek-juridisch kader (toekenning of verwerving van privileges en stadsrechten, aanwezigheid van een politieke of kerkelijke macht-hebber, militaire infrastructuur). We zijn op zoek gegaan naar groepen van steden met overeenkomstige landschappelijke en morfologische kenmerken die ontstonden onder vergelijkbare economische, sociale

B Utrecht

De oudste kern van Utrecht is te vinden in het Romeinse legerkamp (*L* – *castellum*), dat op een oeverwal langs de Rijn (*R* = oude Rijnarm) lag. In dat legerkamp vestigden de bisschoppen zich in de eerste helft van de tiende eeuw en werd in de vroege elfde eeuw de Domkerk (*D*) gebouwd. Daaromheen waren meerdere kerkelijke immuniteiten te vinden, zoals die van Sint-Jan (*J*), Sint-Pieter (*P*), de Paulusabdij (*Pa*) en de Mariakerk (*M*). Noordelijker, op de oever van de Vecht (*Ve*), lag toen een handelsnederzetting (*H1*). In de loop van de elfde en twaalfde eeuw veranderden de bevaarbaarheid en loop van Vecht- en Rijnarmen en werden grachten gegraven, waarvan de Oudegracht de belangrijkste was. Het noordelijke deel (*N*), dat de Vecht en de Rijn verbond, werd in de elfde eeuw gegraven, het zuidelijke deel (*Z*), dat via de Vaartse Rijn Utrecht met de Hollandse IJssel verbond, stamt uit ongeveer 1120. Daarna verschoof het handelscentrum van de Vecht naar de Oudegracht (*H2*) in de buurt van het bisschoppelijke centrum. Aan de zuidkant bij de Nicolaïkerk (*N*) lag een meer agrarische nederzetting. Kort na 1120 werden de verschillende oude kernen omsloten door verdedigingswerken (*V*), waarna de kernen langzamerhand aaneengroeiden tot een geheel, waarbij in grote delen van de stad buiten die oude kernen, in het bijzonder aan de zuidkant, het stratenpatroon opvallend regelmatige vormen aannam.

en politieke omstandigheden. Daarbij gaat het om patronen van steden die tot stand kwamen in een bepaalde, vaak beperkte tijd en ruimte. Afbeelding 2 geeft de resultaten weer van dit onderzoek waarin groepen van steden zijn onderscheiden op basis van hun morfologie en de manier waarop ze tot stad evolueerden. Per groep zijn van een paar representatieve voorbeelden uitsneden uit stadsplannen van Jacob van Deventer in zwart-wit opgenomen waarop in kleur de kenmerkende elementen voor de stadswording zijn ingetekend. Deze worden in de bijschriften kort toegelicht en getypeerd.

De oudste stedelijke nederzettingen ontstonden in de loop van de tiende en elfde eeuw, voornamelijk in het zuiden van de Lage Landen (Brugge, Gent, Antwerpen, Sint-Omaars, Rijsel, Doornik, Luik, Maastricht), maar ook Utrecht, Tiel, Nijmegen en Deventer behoren

tot deze oudste groep. De meeste kenden een voorgeschiedenis als economisch, bestuurlijk en kerkelijk centrum, bijvoorbeeld als zetel van een bisschop. Ze waren bijna allemaal gesitueerd op natuurlijke zandige of kleiige hoogtes langs grotere rivieren, zoals de Schelde, de Maas en de Rijn, die deel uitmaakten van een internationaal handelsnetwerk. Brugge ontstond aan het Zwin en stond via deze zeearm in verbinding met de Noordzee, die de schakel vormde tussen de genoemde grote rivieren en de handel over de langere afstand richting Engeland, Frankrijk en verder naar het zuiden. Bijna al deze steden ontstonden door de aaneenschakeling van oude kernen (Romeins dan wel Merovingisch of Karolingisch) rondom een militaire versterking (*castellum* of *castrum*), een klooster/kerk, een handelspost of een bewoningskern. De verschillende oude kernen klitten langzamerhand samen tot

4 A-C. Tweede generatie steden (elfde-twaalfde eeuw)

A Brussel

De jongste generatie historici ziet Brussel als een typisch voorbeeld van een middeleeuwse stad die is gegroeid uit de samenvoeging van meerdere bewoningskernen. Het blijft echter onduidelijk welke van die kernen de oudste is en of die de stadswording heeft gestuurd. Lange tijd hechtte men geloof aan het ontstaan van de stad op het Sint-Gorikseiland (SGo) in de Zenne (z), maar deze traditie gaat in wezen terug op de laatmiddeleeuwse historiografie. Anderen opteerden voor de hoger gelegen (reliëf weergegeven met groene lijnen) Sint-Goedelekerk (SG) of het burchtencomplex op de Coudenberg (C), dan wel voor de *portus* bij de Sint-Niklaaskerk (SN) aan de Zenne als oudste kern. Vast staat dat deze kernen samen met de buurt rond het Sint-Jansgasthuis (SJ) en het aanpalende Korenhuis (het oranje weergegeven driehoekige pleintje) in de dertiende eeuw werden samengevoegd binnen de eerste stenen verdedigingswerken (v). De twaalfde-eeuwse buurt rond de Kapellekerk (K) en de Sint-Pietersleprozerij (SP) bleven daarentegen buiten de muren. In de tweede helft van de veertiende eeuw kreeg Brussel een zeer ruime tweede omwalling.

één geheel, wat resulteerde in omvangrijke steden met een complexe plattegrond, waarin zowel die oude kernen als structuren uit het prestedelijke landschap zijn terug te vinden (afb.3).

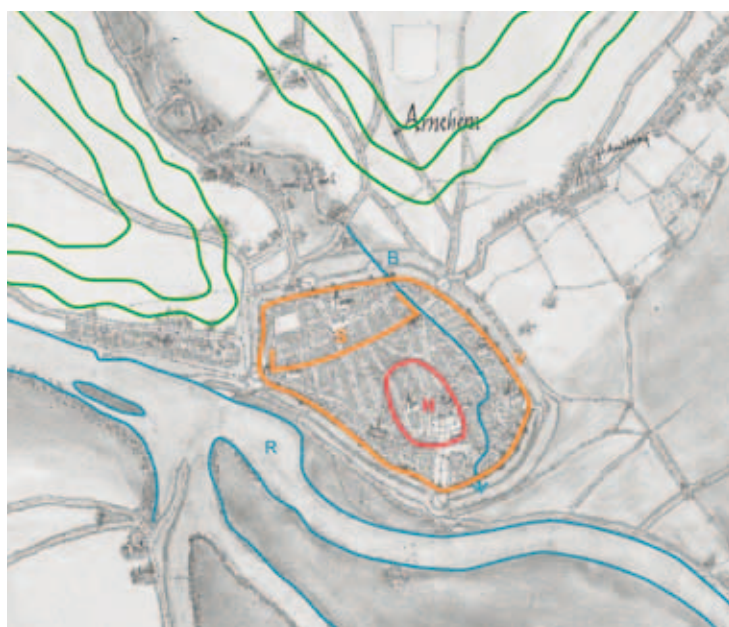
In de loop van de elfde en twaalfde eeuw ontstond een tweede generatie stedelijke nederzettingen, waarvan de meeste opnieuw in het Zuiden, in het bijzonder op de vruchtbare, glooiende lössgronden te situeren zijn: in Vlaanderen langs de Leie, de Schelde en de Dender (Kortrijk, Oudenaarde, Aalst en Geraardsbergen), in het kerngebied van Brabant langs secundaire rivieren en bij een politiek/militair centrum (Brussel, Mechelen en Leuven) of een religieus centrum (Nijvel en Sint-Truiden). Het verspreidingspatroon van deze ste-

den in het landschap zorgde voor een eerste verdichting in het achterland van de oudste steden. In het Noorden tekende deze tweede generatie van stedelijke nederzettingen zich af in de twaalfde eeuw. Ze ontstonden langs de Rijn, de Vecht en de IJssel, enerzijds in de mondingsgebieden (Vlaardingen, Dordrecht, Muiden, Kampen), anderzijds op strategische plekken stroomopwaarts (Arnhem, Zutphen). De meeste van deze steden kenden niet zo'n lange voorgeschiedenis als de oudste groep, maar ontwikkelden zich wel sneller tot stad. De steden in het Noorden ontwikkelden zich doorgaans vanuit één oude kern, terwijl in het Zuiden een polynucleaire evolutie de regel was, hoewel de stedelijke *lift-off* veelal werd geïnitieerd vanuit de

B Oudenaarde

Oudenaarde is ontstaan aan de Schelde (s) tussen de vroegmiddeleeuwse domeinen van Ename, stroomafwaarts op de rechteroever, en Petegem, stroomopwaarts op de linkeroever. De inrichting van een markt op een verhevenheid aan een buitenbocht van de rivier (een zogenoemde 'aard') leidde tot de vorming van een prestedelijke kern, waar de Sint-Walburgakerk (sw) werd gebouwd. De historische bronnen maken ook melding van een versterkingstoren (*turris Aldenardensis*), die wellicht in de daaropvolgende binnenbocht van de rivier te situeren valt (τ) en in de dertiende eeuw door een trapeziumvormige burcht (B) werd vervangen. De kern breidde uit in noordelijke richting en werd mogelijk al in de twaalfde eeuw omwalde. Op de rechteroever van de Schelde ontstond Pamele (P), een kleine nederzetting. In de dertiende eeuw werden Oudenaarde en Pamele samengevoegd binnen nieuwe verdedigingswerken (v).

C Arnhem

Arnhem ontstond aan de voet van de Veluwe (groene lijnen) aan een beek (B) die in de Rijn (R) uitmondde. Daar lag sinds de tiende eeuw een kleine nederzetting (N), die zich in de loop van de twaalfde eeuw ontwikkelde tot havenstad aan de Rijn, een van belangrijkste handelsroutes in het noordelijk deel van de Lage Landen. Vanuit de oude kern met een kerk uit de elfde eeuw breidde de stad uit, aan de oostkant, maar vooral aan de noordwestzijde. Nadat in 1233 stadsrechten waren verworven, breidde de stad verder uit richting het noorden, waar een stadsdeel (S) tot stand kwam volgens een vrij regelmatige opzet. In de veertiende eeuw werd het geheel voorzien van verdedigingswerken (v).

politiek/militaire of religieuze kern (afb.4).

In de twaalfde en dertiende eeuw ontstond in het kielzog van de oudste stedelijke centra in Vlaanderen een bijzondere groep steden: de havens in Zeeland en de 'burg'-steden in het Vlaamse kustgebied.²⁴ Deze steden lagen op de zeelei in een lijn tussen die oudste stedelijke centra en de Noordzee (Broekburg, Sint-Winoksbergen, Veurne, Diksmuide, Gistel en Oudenburg) en aan zeearmen in het mondingsgebied van de Schelde (Aardenburg, Oostburg, Axel, Hulst, Middelburg en Zierikzee). De steden in de Vlaamse kustvlakte en Middelburg en Oostburg ontwikkelden zich op plaatsen waar eind negende eeuw een cirkelvormige versterking (*castellum* of 'burg') tegen de invallen van

de Noormannen was opgetrokken. Ten tijde van de stadswording ontstond naast de burgring een marktplein. Daarnaast was er veelal een haven die in verbinding stond met de Noordzee, maar toen Jacob van Deventer de steden in de zestiende eeuw in kaart bracht, was deze bij een groot aantal verzand of zelfs verdwenen. De cirkelvormige burgen zijn echter goed te herkennen in de stadsplattegronden (afb.5).

Tussen 1160 en 1260 kwam nog een uitgesproken reeks steden tot stand. Anders dan de eerdere groepen waren voor deze steden niet zozeer oude kernen en een gunstige economische ligging bepalend, maar veeleer de rol die ze konden vervullen in de politieke ambities van landsheren, met name de graven van Vlaanderen,

5 A-B. 'Burg'-steden en havens in Zeeland (twaalfde-dertiende eeuw)

A Veurne (met dank aan Alexander Lehouck)

Veurne is ontstaan op de natuurlijke verhoging van een met zand opgevulde geul (G). Er werd omstreeks 890 een ringwalburg (R) aangelegd, die nog steeds goed herkenbaar is in het stratenpatroon. De grafelijke kapel, in de late tiende eeuw gewijd aan Sint-Walburga (SW), werd tot seculier kapittel uitgebouwd en vormde de kern van een afzonderlijke en uitgestrekte parochie. Aan de oostzijde van het grafelijk domein, langs de oude oostelijke uitvalsweg, ontwikkelde zich in de tiende-elfde eeuw een handelsnederzetting binnen een rechthoekig stratenpatroon (oranje) met aan de zuidzijde de Sint-Niklaaskerk (SN), waaraan een regulier kapittel was verbonden. Van hieruit verrees in 1120 een derde parochiekerk, de Sint-Denijskerk (SD). Het Sint-Niklaaskapittel zocht omstreeks 1115 aansluiting bij de Orde van Prémontré en werd omgevormd tot de Sint-Niklaasabdij, die omstreeks 1170 verhuisde naar terreinen buiten de stad (SN2). Veurne verwierf een reeks stadsrechten en kan omstreeks 1180 als stad worden beschouwd. Vermoedelijk kreeg het naar aanleiding van het Frans-Vlaams conflict (1213) verdedigingswerken (V), die pas omstreeks 1390 werden versteend.

B Middelburg

Middelburg is ontstaan op de natuurlijke verhoging van twee kreekruggen (groen gestippeld weergegeven). Op deze verhoging ligt een ringwalburg (R) van omstreeks 890, goed herkenbaar in het stratenpatroon en vanaf de tiende eeuw grafelijk gebied. De haven (H) werd gevormd door een kreek waarin in de late tiende eeuw een dam (D) werd gelegd. De eerste kerk, de Westmonsterkerk (K1), stamt eveneens uit de tiende eeuw. Daarnaast ontstond in de loop der tijd een markt (M). In de elfde eeuw werd de Noordmonsterkerk (K2) toegevoegd. Deze elementen vormden de basis voor de stedelijke ontwikkeling die Middelburg in de twaalfde eeuw doormaakte. De stadswording werd bevestigd door de verwerving van stadsrechten in de decennia voor 1200 en beklonken met de aanleg van verdedigingswerken (V) rond 1250.

6 A-B. Steden door landsheerlijke stedenpolitiek en stadsplanning (1160-1260)

A Nieuwpoort (met dank aan Alexander Lehouck)

In 1163 werd op het kustduin Sandeshoved (groen gestippeld) aan de IJzermonding, bij het kruispunt van een oude geul (G) en de huidige loop van de IJzer (IJ) de stad Nieuwpoort gebouwd op initiatief van de graven van Vlaanderen. Er werd een aantal evenwijdige straten aangelegd (oranje) ter verbinding van de oude burgweg (W) en de strandhaven aan de rivier. Het marktplein (M) werd aangelegd op de oude as van de burgweg en vormde er met enkele belangrijke openbare gebouwen het hart van de jonge stad. Ook de Moustier (K) of Onze-Lieve-Vrouwekerk (circa 1170?) en het grafelijk domein (GD) met dwangmotte (circa 1240) situeerden zich in de directe omgeving van deze stadskern. Tegelijk met de aanleg van de nieuwe stad werden stadsrechten verleend. Met Nieuwpoort hadden de graven van Vlaanderen een nieuw handelsknooppunt gecreëerd van waaruit zij de overzeese handel over de IJzer vanuit de oudere steden Ieper, Diksmuide en wellicht ook Veurne konden controleren.

B Roermond

Bij de monding van de Roer (R) in de Maas (M) lag in de twaalfde eeuw een dorp (D) waar tol werd geheven. De stad Roermond ontwikkelde zich niet geleidelijk uit dit dorp, maar kwam in de eerste decennia van de dertiende eeuw binnen korte tijd tot stand op initiatief van de graven van Gelre. De graven lieten toen op een strategische plaats aan de zuidrand van hun machtsgebied een nieuwe nederzetting met rastervormig stratenplan (oranje) aanleggen, die even na 1230 stadsrechten kreeg. De functie van Roermond als politiek-bestuurlijk steunpunt van de Gelderse graven werd versterkt door de Munsterabdij (MA) die zij er ten tijde van de stadsaanleg lieten bouwen en bestemden als grafkerk. In de loop van de dertiende eeuw breidde de stad uit, vooral aan de zuid- en oostkant.

de hertogen van Brabant, de graven van Gelre en de bisschoppen van Utrecht.²⁵ Deze binnen korte tijd grotendeels nieuw aangelegde steden, die dienden als politieke en economische steunpunten, kwamen tot stand bij de Noordzeekust in Vlaanderen (Grevelingen, Nieuwpoort, Damme), in omstreken grensregio's van Brabant (Nieuw-Genepiën, Geldenaken, Landen, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Breda), Gelre (Roermond, Wageningen, Doetinchem, Lochem, Harderwijk) en in de gebieden van de bisschop van Utrecht (Ommen, Rijssen, Goor en Amersfoort). Ten gevolge van de dikwijls geforceerde totstandkoming bleef een

aanzienlijk deel van deze steden klein. De nieuwe aanleg resulteerde niet zelden in een vrij regelmatig opgebouwd stratenplan, maar er werd welzeker rekening gehouden met de prestedelijke situatie ter plaatse (afb.6).

Vanaf het eind van de twaalfde eeuw en gedurende de dertiende eeuw ontstond een derde generatie steden die zich langzamerhand ontwikkelden vanuit (een) oudere, prestedelijke kern(en).²⁶ Anders dan de vorige groep kenden ze dus geen aanwijsbare initiator. Ten gevolge van gunstige economische omstandigheden groeiden bestaande plattelandsnederzettingen

7 A-B. Derde generatie steden (eind twaalfde-dertiende eeuw)

A Zoutleeuw

Zoutleeuw ontstond in een regio waar de Brabantse en Luikse invloedssferen elkaar raakten. Aanvankelijk lagen er diverse kleine nederzettingen in de omgeving van de Kleine Gete (KG), waarvan er een viertal op het grondgebied van het latere Zoutleeuw lag: Uithem (U), Kastel (K), Ophem (O) en Dalem (D). Volgens de recentste theorieën zou de stad zijn gegroeid uit Dalem. Dat gebeurde wellicht onder invloed van de hertogen van Brabant, die de ontwikkeling van deze nederzetting op verschillende momenten en via verschillende ingrepen hebben bevoordeeld. Zo worden zij verantwoordelijk geacht voor de regeling van de waterhuishouding via het graven van de Vloedgracht (vg), voor de aanleg van verdedigingswerken (v1 – vóór 1133) en voor de promotie van de Sint-Leonarduskerk (SL) in Dalem tot hoofdparochie in 1231 ten nadele van de Sint-Sulpitiuskerk in Ophem. Omstreeks 1330 werd de stad vergroot en voorzien van nieuwe verdedigingswerken (v2).

B Haarlem

Haarlem ontstond op de natuurlijke hoogte van een strandwal (groen gestippeld) waarover twee oude wegen (groene lijnen) liepen. Naast een beek (B) die de strandwal doorsneed, lag al omstreeks 1000 een kleine nederzetting met een hof van de graven van Holland (H) en een kerk (K). Vanuit deze nederzetting ontwikkelde Haarlem zich vanaf het eind van de twaalfde eeuw geleidelijk tot stedelijk marktcentrum, dat omstreeks 1250 verdedigingswerken (v1) en stadsrechten kreeg. De zandvlakte tussen het grafelijke hof en de kerk transformeerde in een marktplein en de oude hoofdwegen die daar op uitkwamen volgden de noord-zuidrichting van de strandwal. Vanaf het eind van de dertiende eeuw werd het Spaarne (S) een doorgaande handelsroute door Holland, waarna de stad uitbreidde op de oostoever (O) van de rivier. Ook aan de westkant van de rivier breidde de stad in de jaren rond 1350 flink uit. Deze uitbreidingen werden omringd door nieuwe verdedigingswerken (v2).

8 A-C. Havens in het westen (1270-1400)

A Bolsward

Vanaf omstreeks 1300 ontwikkelde Bolsward zich tot stad vanuit twee oude kernen: enerzijds een handelsterp (H), anderzijds een dorpsterp (D), waarop de parochiekerk was gesitueerd. Door de ligging van deze twee terpen op enige afstand van elkaar kreeg de stad een enigszins langgerekte plattegrond, die in grote mate werd bepaald door een lange gracht (G). Deze waterloop stond in verbinding met binnenvaartroutes door Friesland, maar verbond Bolsward vooral ook met de omgeving waarvoor het fungeerde als marktcentrum.

B Amsterdam

Vanaf de jaren rond 1270, toen de dam (D) in de Amstel (A) werd gelegd, ontstond een havenstad op de beide Amstel-oevers tussen die dam en de monding van de rivier in het IJ (IJ). De eerste kerk (K1) werd gebouwd aan de oostkant. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw breidde de stad uit met dunne schillen (oranje) en grachten aan de oostelijke en de westelijke zijde, waarbij enerzijds de structuur van de veenontginningen (groene onderbroken lijnen), anderzijds die van de Amstel en zijn dijken alsmede de zeedijken (groene lijnen) van invloed waren voor de vorm die de stadsplattegrond aannam. De dam ontwikkelde zich tot marktplein en overslagpunt tussen de zeehaven aan de IJzijde en de binnenhaven aan de zuidkant. Aan de westkant werd vanaf circa 1400 een tweede kerk (K2) gebouwd.

C Vlissingen

In blauw de kort voor 1300 gegraven Scheldehaven (H), die de geboorte van de stad inluidde en het centrale element in de plattegrond ging vormen. Ten noordwesten van de stad ligt groen omcirkeld het dorp Oud-Vlissingen (D), dat na de aanleg van de stad zijn betekenis zou verliezen. De zeedijk is in groen weergegeven, de belangrijkste straten in de stad, het geraamte van havenkades en dwarsstraten in oranje. Bij de K staat de kerk, die kort na 1300 werd gesticht. In 1315 kreeg Vlissingen stadsrechten. Zo verrees binnen enkele decennia een nieuwe havenstad op een voor de handel uitermate gunstig gelegen plek.

9 A-B. Laatmiddeleeuwse nieuwe steden
(1270-1400)

A Vianen

Aan de zuidkant van de Lek werd in de jaren dertig van de veertiende eeuw binnen korte tijd een rechthoekige nieuwe stad aangelegd en van privileges voorzien. De aanleg was een initiatief van de heren van Beusichem en van Duivenvoorde, lokale maar machtige adellijke geslachten die op deze manier een stedelijk centrum creëerden in hun machtsgebied. Aan de noordkant werd de Lekdijk (groene lijn) geïntegreerd in de stadsplattegrond. Loodrecht op de dijk werd de centrale as (A) geprojecteerd, die was bedoeld als marktplein. Bij het uiteinde aan de landzijde verrees de kerk (κ). Aan beide kanten van dit straatplein werden parallelle straten (oranje) aangelegd. De straten aan de oostzijde doorbreken de rechtlijnigheid van de plattegrond, omdat daar prestedelijke ontginningsstructuren zijn gevolgd.

B Buren

Buren werd in de jaren rond 1400 aangelegd en van stadsrechten voorzien op initiatief van de heren van Buren, een der machtigste adellijke geslachten in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht. Tussen hun slot (s) en het riviertje de Korne werd binnen korte tijd een nieuwe stad gebouwd met een rechthoekige plattegrond en een eenvoudig raster van straten (oranje). De kerk (κ) verrees bij de kruising van de twee hoofdstraten. Aan de zuidoostkant werd de rechthoek in overeenstemming gebracht met de bocht van de Korne. Door de geforceerde manier waarop Buren tot stand kwam, als politiek en economisch machtscentrum, bleef het klein en had het geen groeikracht, maar is het wel goed bewaard gebleven.

geleidelijk uit tot regionale centra en marktsteden. Daardoor trad een verdere verdichting op van het stedenpatroon, vooral in het zuiden van Vlaanderen (Aire-sur-la-Lys, Belle, Menen, Poperinge, Tielt, Deinze) en in Brabant (Lier, Vilvoorde, Aarschot, Diest, Zoutleeuw, Tienen, Waver). In het Noorden bloeiden steden op langs de binnenduinrand (Alkmaar, Haarlem, Leiden). Terwijl de oude stedelijke centra aan belangrijke internationale handelsroutes lagen, waren de steden van de derde generatie veeleer gesitueerd langs secundaire water- en landwegen en te midden van vruchtbare akkerbouwgebieden. De oude dorpscentra waaruit deze steden voortkwamen, zijn veelal tot op de dag van vandaag terug te vinden in de stadsplattegrond, evenals de ontginningspatronen die typerend waren voor de löss-, klei- of strandwallenland-

schappen waarin ze lagen (afb. 7).

Tot het eind van de dertiende eeuw kwam het grootste deel van de steden tot stand in het Zuiden. Daarna kwam de nadruk te liggen op het Noorden. Tussen 1270 en 1400 verscheen daar een indrukwekkend aantal havensteden in het westelijke waterrijke laagland (Enkhuizen, Hoorn, Edam, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Brielle, Brouwershaven, Goes, Vlissingen).²⁷ Al deze havensteden lagen aan goed bevaarbare waterwegen, onder meer langs de Zuiderzee, aan de route *binnen dunen* door Holland en in het zuidwestelijke deltagebied. Sommige zijn gebouwd als nieuwe haven, andere ontstonden uit een bestaande nederzetting met een gunstige ligging voor havenontwikkeling. In bijna al deze steden vormde de haven het centrale element in de plattegrond en waren prestedelijke land-

schapselementen als dijken, dammen en ontginningsstructuren van invloed op de vorming van de plattegrond. Binnen deze groep namen de Friese steden een bijzondere plaats in.²⁸ Ze lagen allemaal in het Friese kleigebied langs goed bevaarbaar binnenwater of aan de Zuiderzee. Een aantal ontwikkelde zich vanuit oudere handelsnederzettingen en agrarische terpdorpen (Dokkum, Leeuwarden, Bolsward). Deze oude nederzettingen en de grachten die ten tijde van de stadswording werden gegraven, zijn in de tegenwoordige binnensteden nog goed te herkennen (afb.8).

In dezelfde periode (1270-1400) lieten vooral lokale edellieden nieuwe steden bouwen als politieke en economische machtscentra van hun domein of in een omstreken grenszone.²⁹ Al deze kleine steden werden binnen korte tijd uit de grond gestampt en kenden geen noemenswaardige voorgeschiedenis. Evenals bij de stedenpolitiek en stadsplanning van de landsheren in de decennia rond 1200 hebben we hier te maken met een doelbewuste totstandkoming. In sommige gevallen lukte het aardig, maar in andere gevallen stokte de ontwikkeling niet lang na de grote inspanningen van de initiator. De hoogste concentratie van deze steden ligt in het stroomgebied van de grote rivieren de Lek, de Waal en de Maas. Een groot deel van dat gebied vormde in de veertiende eeuw de grensregio tussen de landsheerlijkheden Holland, het Sticht Utrecht, Brabant en Gelre. De macht van de landsheren van deze gebieden was toen tanende en daar profiteerden vele kleinere heren van: ter versterking en bevestiging van hun positie lieten zij in hun machtsgebied een stad bouwen (Montfoort, IJsselstein, Vianen, Culemborg, Wijk bij Duurstede, Buren, Asperen, Megen, Ravenstein, Grave). De aanleg binnen korte tijd resulteerde in veel van deze stadjes in een regelmatig opgebouwde plattegrond (afb.9)

Tot slot ontstond in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw een groep van zogenoemde landstadjes. Dat waren agrarische nederzettingen waar de bevolking en bebouwing toenamen en die een bescheiden centrumfunctie gingen vervullen, maar vaak bleven het veredelde plattelandsdorpen met een of meerdere stedelijke voorrechten. Daarom hebben we ze niet weergegeven op de kaart (afb.2). Het gaat om plaatsen als Borculo, Groenlo en Almelo in het oosten van Nederland, Hoogstraten, Turnhout en Weert in Brabant, of Ronse, Roeselare, Torhout, Eeklo, Lokeren en Sint-Niklaas in Vlaanderen.

BESLUIT

Vanaf de tiende tot de vijftiende eeuw ontstonden in de Lage Landen meer dan honderdvijftig steden in allerlei soorten en maten. De verschillen in de morfologie en omvang van die steden hebben te maken met de situering, de landschappelijke ondergrond, de infrastructuur van water- en landwegen, en met de manier waarop de stadswording zich voltrok. De wisselwer-

king tussen economische, politieke en sociale factoren en actoren was van grote invloed op de vorm die de plattegrond aannam. Door te vergelijken, te periodiseren en te categoriseren, wordt het mogelijk om zeven groepen steden te onderscheiden.

Tot de veertiende eeuw lag het zwaartepunt van de stadswording in het Zuiden, waar in de loop van de elfde, twaalfde en dertiende eeuw een dicht patroon van steden ontstond. Vanaf 1300 ontstonden de meeste steden in het Noorden. In de kustregio's Zeeland, Holland en Friesland verscheen in de loop van de veertiende eeuw een groot aantal havensteden. Bovendien werden in het stroomgebied van de grote rivieren binnen korte tijd veel nieuwe steden gebouwd. Daarnaast breidden tientallen steden in het Noorden uit tussen ongeveer 1350 en 1400.³⁰ Tegelijkertijd vond in de oude Vlaamse en Brabantse steden (Brugge, Gent, Brussel, Mechelen, Leuven) verdichting en uitbreiding plaats, maar omstreeks 1450 stokte deze expansie, waarop eeuwen van stagnatie volgden, met uitzondering van Antwerpen, dat tijdens de zestiende eeuw een grote bloei doormaakte. In het Noorden culmineerde de bloei uit de veertiende eeuw in de Gouden Eeuw, toen een deel van de steden op grote schaal werd uitgebreid, in het bijzonder in Holland.³¹

Zoals we in de inleiding opmerkten, is dit artikel niet meer dan een verkenning. Om beter inzicht te krijgen in de wording en ruimtelijke inrichting van de steden is nader vergelijkend onderzoek noodzakelijk, waarbij nadrukkelijk wordt gekeken naar opvallende overeenkomsten en verschillen tussen stadsplattegronden en groepen van steden. Dat onderzoek kan zich richten op de plaats van verschillende functies, zoals markt of haven, in de steden, waarbij bijzondere aandacht besteed moet worden aan de ligging in specifieke landschappen (veen-, klei-, lössontginningen) of bepaalde regio's (kustgebieden als Holland versus Brabant), aan uiteenlopende infrastructuren (zeearmen, grote rivieren, secundaire rivieren, gegraven vaarten, landwegen) en de rol van heren, kooplieden en burgers bij de stadsaanleg. We weten verbazingwekkend weinig over de wijze waarop de steden in de Middeleeuwen werden aangelegd of, met andere woorden, over de stedenbouwkundige praktijk in de Lage Landen.³² Uit lokale studies wordt zo nu en dan iets duidelijk, maar aan een vergelijkend overzicht ontbreekt het. Hoe en door wie werden steden en stadsuitbreidingen ontworpen? In hoeverre werd er rekening gehouden met de bestaande situatie en wat werd toegevoegd? Wie droeg zorg voor de aanleg en het onderhoud van straten, grachten en riolering? Wanneer we deze vragen goed kunnen beantwoorden, wordt het gemakkelijker om de specifieke vorm van een stadsplattegrond en de wording van groepen steden te verklaren.

NOTEN

- 1 Een scherpe afbakening van de Lage Landen valt moeilijk te maken. De uitsnede van de kaart (afbeeldingen 1 en 2) geeft de door ons gekozen begrenzing weer, grofweg het tegenwoordige Nederland, Vlaanderen (het Nederlandstalige deel van België) en het uiterste noordwesten van Frankrijk. Graag danken wij Gerben Hofmeijer en Arnoud de Waaijer voor het tekenen van de kaarten, en Marcel IJsselstijn, Alexander Lehouck, Marc Ryckaert en Jelle Lisson voor enkele interessante suggesties in verband met de uitgewerkte casussen.
- 2 W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland 1100-1560*, Amsterdam 2010, 15-22; J. de Vries, *European Urbanization 1500-1800*, Londen 1984.
- 3 Zie over het gebrek aan overzichtsstudies: J.E. Abrahamse, H. Baas en R. Rutte, 'Hollands Erfgoed. De stand van het onderzoek naar de geschiedenis van architectuur, stedenbouw en cultuurlandschap', *OverHolland* 8 (2009), 86-114. Vergelijk: E. Taverne, 'Terug naar Dorestad. Op zoek naar vroeger stedelijke stelsels in de noordelijke delta', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 171-186.
- 4 Zie over de betrouwbaarheid van Jacob van Deventers kaarten: *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, voorwoord C. Koeman, inleiding J.C. Visser, Weesp 1992. Zie over de functie en betekenis van deze kaarten verder: L. Vollenbronck, 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Geen militaire maar een territoriaal-politieke functie', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 27 (2009) 2, 73-83; E. Heere e.a., 'De functie van de stadsplattegronden van Van Deventer', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 28 (2010) 4, 140-145; B. Vannieuwenhuyze, 'De stadsplannen van Jacob van Deventer: staatsgeheim, koffietafelboek, handelswaar of beleidsinstrument?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 29 (2011) 3, 130-135.
- 5 F.L. Ganshof, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen*, Antwerpen [etc.] 1941, werd gepubliceerd tijdens de Tweede Wereldoorlog, daarna verschenen: F. Petri, 'Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich', in: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Lindau/Konstanz 1958, 227-295; F. Vercauteren, 'La vie urbaine entre Meuse et Loire du vie au xiiie siècle', in: *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. vi. La città nell'alto medioevo*, Spoleto 1959, 453-484; A. Verhulst (red.), *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Keulen/Weimar/Wenen 1996; A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge 1999.
- 6 H. Sarfatij, 'Dutch Towns in the Formative Period (AD 1000-1400). The archaeology of settlement and building', in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht 1990, 183-198; *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. 14de Internationaal Colloquium. Spa, 6-8 sept. 1988. Handelingen*, s.l. 1990.
- 7 Ook verschenen artikelen en bijdragen in boeken die een specifieke casus behandelen, maar die blijven hier buiten beschouwing. Zie voor het Nederlandse onderzoek in de periode vóór 1980: G. van Herwijnen (red.), *Bibliografie van de stedengeschiedenis van Nederland*, Leiden 1978; voor België zie: P. Beusen en H. Rombaut, *Bibliografie van de geschiedenis van de steden van België en van het Groothertogdom Luxemburg*, Brussel 1998. Verder wijzen wij hier graag op de *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, Alphen aan den Rijn 1978-2007, waarin een schat aan historische kaarten van steden in reproductie is opgenomen, voorzien van een korte toelichting. In de reeks zijn verschenen: Amsterdam (1978), Rotterdam (1984, herziene uitgave 2006), Utrecht (1990), Batavia (1992), De steden van Hollands Noorderkwartier (1991), Haarlem (1993), Leiden (1997), Gelderland. De steden van de Veluwe (1997), Gelderland. De steden van het Rivierengebied (1999), Gelderland. De steden van de Achterhoek en Liemers (2006), Overijssel. De steden van Noordwest-Overijssel (2002), Overijssel. Deventer, de steden van Twente en langs de Vecht (2005), Friesland. De Friese Elf steden, deel 1 (2006), Bergen op Zoom (2006) en Den Haag (2007).
- 8 Zie over het Europese atlasproject: M.P. Conzen, 'Retrieving the Pre-Industrial Built Environments of Europe. The Historic Towns Atlas Programme and Comparative Morphological Study', *Urban Morphology* 12 (2008) 2, 143-156; www.historiaurbium.org/english/home_en.html (geraadpleegd op 30 juni 2014). Een lijst van de verschenen atlas-ten is te vinden op: www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx (geraadpleegd op 30 juni 2014).
- 9 Historische stedenatlassen van Nederland (uitgegeven door Delftse Universitaire Pers, Delft) en België (uitgegeven door Het Gemeentekrediet van België, Brussel): B.M.J. Speet, *Aflevering 1. Haarlem* (1982); B.M.J. Speet, *Aflevering 2. Amersfoort* (1982); M.M. Doornink-Hoogenraad, *Aflevering 3. Zutphen* (1983); B.M.J. Speet, *Aflevering 4. Kampen* (1986); J.C. Visser e.a., *Aflevering 5. Schoonhoven en Nieuwpoort* (1990); F. Hermans, *Aflevering 6. Venlo* (1999); W.A. van Ham, *Aflevering 7. Bergen op Zoom* (2003); O. Debaere, *Historische stedenatlas van België. Typologische dossiers. Maaseik* (1997). De eerste vier afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland* verschenen onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser en J.G. Wegner, de volgende drie afleveringen onder redactie van P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner. De kaarten in alle delen zijn getekend door Th. Rothfus. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse Historische Stedenatlassen: R. Rutte, 'Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stadsgeschiedenis* 3 (2008) 1, 71-86. Dit artikel uit 2008 vormde de basis voor de alinea's van deze paragraaf die zijn gewijd aan de atlas-ten over Nederlandse steden.
- 10 Historische atlas-ten (uitgegeven door SUN, Amsterdam; die van Walcheren, Zutphen en Dordrecht door Vantilt, Nijmegen): B. Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (2003); P. van de Laar en M. van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (2004); M. Potjer, *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf* (2005); E. Verhees en A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad van Maastricht. 2000 jaar aan Maas en Jeker* (2005); H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (2005); S. van Schuppen, *Historische atlas van Den Haag. Van Hofvijver tot Hofloren* (2006); B. Speet, *Historische atlas van Haarlem. 1000 jaar Spaarnestad* (2006); G. Capiteyn, L. Charles en M.-C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst* (2007); M. Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (2009); P. Blom e.a., *Historische atlas van Walcheren. Continuïteit en verandering op een Zeeuws eiland* (2009); B. Speet, *Historische atlas van Amsterdam. Van veendorp tot hoofdstad* (2010); W. Frijhoff, M. Groothedde en C. Te Strake, *Historische atlas van Zutphen. Torenstad aan de Berkel* (2011); E. Benschop, T. de Bruijn en I. Middag (red.), *Historische atlas van Dordrecht. Stad in het water* (2013). Bij SUN verscheen ook een atlas van Hilversum, geen middeleeuwse stad maar een woonstad die ontstond in de decennia rond 1900: A. Kos, *Historische atlas van Hilversum. Van esdorp tot mediastad* (2013).

- baut en G. Croenen, *Historische Steden-atlas van België. Mechelen* (1997).
- 12 J. Gerits, *Historische steden in Limburg*, s.l. 1989.
  - 13 H. Installé e.a., *Historische Stedenatlas van België. Mechelen II*, Mechelen 1997.
  - 14 O. Debaere, *Stedenatlas. Oostende. Een topografisch overzicht van de ontwikkelingen van een fel begeerde havenstad*, Oostende 2002.
  - 15 Zie voor een uitgebreidere bespreking van de Nederlandse stadsmonografieën: R. Rutte, 'Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden', *OverHolland* 8 (2009), 116-131.
  - 16 Stadsmonografieën Nederland: W. Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Zutphen*, Zutphen 1989; P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittard, een grensoverschrijdend verleden*, Sittard 1993; H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen, deel 1. 'Maer het is hier te Campen'*, Kampen 1993 – J. Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen, deel 2. 'Zij zijn Kampers'*, Kampen 2001; G. van der Ree-Scholten e.a. (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995; J. van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht, deel 1. tot 1572*, Hilversum 1996 – W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht, deel 2. Van 1572 tot 1813*, Hilversum 1998 – P. Kooij en V. Sleebe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht, deel 3. Van 1813 tot 2000*, Hilversum 2000; J. Folkers (red.) *Geschiedenis van Harderwijk*, Amsterdam 1998; R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, Franeker 1999; A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*, Zwolle 1999 – P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2000; A. van der Schoor, *Dorpen rond Rotterdam. Van ontstaan tot annexatie*, Rotterdam 2013; R.E. de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000; A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*, Zwolle 1997 – P.Th.J. Kuijter, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629*, Zwolle 2000; M. van der Eerden-Vonk, J. Hauer en G. van Ommen (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*, Hilversum 2000; P. Abels (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002; C. Dekker, *Een schamele landstad. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*, Goes 2002; R.C.J. van Maanen en J. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1. Leiden tot 1574*, Leiden 2002 – R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2. 1574-1795*, Leiden 2003 – R.C.J. van Maanen en B.M.A. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 3. 1795-1896*, Leiden 2004 – R.C.J. van Maanen en J.C.H. Blom (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 4. Vanaf 1896*, Leiden 2004; M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum. Hart van noordelijk Oostergo*, Dokkum 2004; J.G. Smit en E. Beukers (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 1. Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2004 – Th.F. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 2. De tijd van de Republiek*, Zwolle 2004 – Th.A.H. de Nijs en J.J.Th. Sillevius (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 3. Negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle 2005; M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 1. tot 1578. Een stad uit het niets*, Amsterdam 2004 – W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 11-1. 1578-1650. Centrum van de wereld*, Amsterdam 2004 – W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 11-2. 1650-1813. Zelfbewuste stadstaat*, Amsterdam 2005 – R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 111. 1813-1900. Hoofdstad in aanbouw*, Amsterdam 2006 – P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 11-2. 1900-2000. Tweestrijd om de hoofdstad*, Amsterdam 2007; W. Willems e.a. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 1. Prehistorie en oudheid*, Wormer 2005 – H. Bots en J. Kuys (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 2. Middeleeuwen en nieuwe tijd*, Wormer 2005 – J. Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland, deel 3. Negentiende en twintigste eeuw*, Wormer 2005; J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle 2005; P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis*, Zutphen 2006; D. Aten e.a. (red.), *De geschiedenis van Alkmaar*, Zwolle 2007; B. Speet, *Edam. Duizend jaar geschiedenis van een stad*, Zwolle 2007; R.M. Kemperink en B.G.J. Elias, *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, Utrecht 2009; F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem tot 1700*, Utrecht 2008 – F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem van 1700 tot 1900*, Utrecht 2009 – M.H. van Meurs e.a. (red.), *Arnhem in de twintigste eeuw*, Utrecht 2004; L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rheden*, Utrecht 2008; H. Slechte, *Geschiedenis van Deventer*, Zutphen 2010; E. Beukers en C. van Sijl (red.), *Geschiedenis van de Zaanstreek, Zaanstreek/Zwolle* 2012; K. Gast, B. Kernkamp en L. Klep (red.), *Geschiedenis van Wageningen*, Wageningen 2013; P. Nissen en H. van der Bruggen, *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners*, Hilversum 2014.
  - 17 Stadsmonografieën België: J. Stengers (red.), *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen 1979; M. Van der Eycken, *Geschiedenis van Diest*, Diest 1980; R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*, Leuven 1980; J. Ghysens, *Aalst in Vlaanderen*, Aalst 1981; R. Van Outryve, *Diksmuide door de eeuwen heen*, Woumen/Diksmuide 1981; M. Bussels, J. Grauwels en E. Houtman, *Hasselt 750 jaar stad. 1232-1982*, s.l. 1982; J.A. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt 1982; H. De Kok en E. Van Autenboer (red.), *Turnhout. Groei van een stad*, Turnhout 1983; P. Kempeneers, *Tienen in vroeger tijden*, Tienen 1984; M. Van der Eycken, *De historische ontwikkeling van Diest*, Brussel 1984; A. Lens, *Lier, voorheen en nu*, Antwerpen/Roeselare 1986; K. Van Isacker en R. Van Uytven (red.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, Antwerpen 1986; Ph. Despriet, M. Pyncket en R. Pille, *900 jaar Menen*, Kortrijk 1987; J. De Meulemeester e.a., *Gestalla 1988. Duizend jaar Gistel. Bijdragen tot de geschiedenis, archeologie en genealogie van Gistel*, Gistel 1988; J. Helssen, *2000 jaar Tongeren. 15 vóór Chr. tot 1985*, Hasselt 1988; B. Baillieul en A. Duhammeuw, *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt 1989 – G. Van Doorne (red.), *Een stad in opbouw 2. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt 1992; J. Decavele (red.), *Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen 1989; R. Dumon, *De geschiedenis van Nieuwpoort*, Langemark 1989; F. Muylaert, *Roeselare door de jaren heen*, Roeselare 1989; N. Maddens (red.), *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt 1990; R. Buyck e.a., *Zevenhonderdvijftig jaar Eeklo. De geschiedenis van Eeklo*, Eeklo 1990; R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest*, Tielt 1991; M. Boonen e.a., *Maaseik. Ontstaan en groei van een grensstad*, Maaseik 1994; R. Jacobs, *Brussel. De geschiedenis in de stad*, Brugge 1994; R. Jacobs, *Brugge een stad in de geschiedenis*, Brugge 1997; P. Cornet en J. Robert (red.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt 1999; C. Billen en J.-M. Duvosquel (red.), *Brussel*, Antwerpen 2000; E. Bussiére (red.), *Lille*, Antwerpen 2000; R. Tijs, *Antwerpen. Historisch portret van een stad*, Tielt 2001; V. Vermeersch (red.), *Brugge*, Antwerpen 2002; W. Prevenier en R. Van Eenoo (red.), *Geschiedenis van Deinze*, Deinze 2003-2007; R. Jacobs, *Een geschiedenis van Brussel*, Tielt 2004; N. Maddens, *De geschiedenis van Kortrijk in 't kort*, Kortrijk 2005; I. Mariën, *Kroniek van Geraardsbergen. Een vogelvlucht door het verleden*, Geraardsbergen 2007; R. Tijs, *Antwerpen. Atlas van een stad in ontwikkeling*, Tielt 2007; M. Boone en G. Deneckere (red.), *Gent. Stad van alle tijden*, Antwerpen 2010; P. Trio e.a., *Tijd voor Oudenaarde*, Oudenaarde 2012.
  - 18 Vergelijk: R. Rutte en J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum/Delft, 2014, Deel I (11-153) met de monografieën van vijfender-

- tig steden en de vergelijking in Deel II, i.h.b. 157-169.
- 19 Archeologische en/of bouwhistorische studies Nederland en België waarin substantiële aandacht wordt besteed aan de stadswording: *Roeselare onder de grond. Archeologie van Roeselare*, Roeselare 1989; J. Boersma, J. van den Broek en G. Offerman (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Bedum/Groningen 1990; D. Callebaut e.a., *Aalst. Archeologie en Archief*, Zellik/Aalst 1994; N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500*, Eindhoven 1994; W. Denslagen (red.), *Gouda, Zeist/ Zwolle 2001*; P. Bitter, *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk in Alkmaar*, Hilversum 2002; C. Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede. Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16de eeuw*, Hilversum 2003; G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*, Utrecht 2003; W. Hupperetz, *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*, Utrecht 2004; A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch 'van straet tot stroom'*, Zwolle 2006; B. Vermeulen, *Razende mannen, onrustige vrouwen. Archeologie en historisch onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting, een adellijke hofstede en het St. Elisabethsgasthuis te Deventer*, Deventer 2006; E. Mittendorff, *Huizen van heren. Archeologisch onderzoek naar het proces van verstedelijking en de vorming van een stedelijke elite in het Polstraatkwartier van Deventer, ca. 800-1250*, Deventer 2007; L. Troubleyn e.a., *Het Steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen*, Mechelen 2007; H. Sarfatij, *Archeologie van een deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*, Utrecht 2008; A. de Hingh en E. van Ginkel, *De archeologie van Den Haag*, Utrecht 2009; Ph. Despriet, *10.000 jaar Menen. 40 jaar opgravingen 1969-2009*, Kortrijk 2009; B. Hillewaert, Y. Hollevoet en M. Ryckaert (red.), *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge 2011; D.M. Duijn, *Het verhaal van een West-Friese wereldstad. Een onderzoek naar de opkomst, neergang en bloei van Enkhuizen tot 1800 aan de hand van archeologische en historische bronnen*, Hoorn 2011; J.W.M. Oudhof, A.A.A. Verhoeven en I. Schuurin, *Tiel rond 1000. Analyse van vier opgravingen in de Tielse binnenstad*, Amsterdam 2013; M. Groothedde, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*, Zutphen 2013; R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014.
  - 20 Verhulst 1999 (noot 5). Het is opvallend dat niet alleen de synthese van Verhulst, maar ook de anderen die we noemen in noot 5, eindigen in de twaalfde en dertiende eeuw, en dus niet ingaan op het laatmiddeleeuwse stadswordingsproces.
  - 21 Wel werd veel lokaal casusonderzoek verricht. Zie ook de hoofdstukken over binnenstedelijke transformatie en over wederopbouw, herbestemming en herontwikkeling in: Rutte en Abrahamse 2014 (noot 18), 272-307.
  - 22 Het gaat hier om het schetsen van het stadswordingsproces in hoofdlijnen, niet om het geven van een uitputtende opsomming van steden. Zo kan het voorkomen dat kleinere plaatsen waarvan wel beweerd wordt dat het steden zijn niet op de kaart staan. Vroege handelsnederzettingen zoals Ename en Dorestad, die later zijn verdwenen, blijven hier buiten beschouwing. Startpunt voor het overzicht dat we hier geven was: R. Rutte, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 143-170. Die publicatie gaat echter alleen over steden in Nederland. We hielden de bevindingen uit 2005 kritisch tegen het licht en kwamen tot een nieuw overzicht van de stadswording in de Lage Landen.
  - 23 Naar de artikelen die voornamelijk betrekking hebben op een van de hierna behandelde groepen steden verwijzen we per groep, de meer algemene werken noemen we hier: A.-J. Bijsterveld en F. Theuws, 'Vroege stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw', in: E. Taverne e.a. (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing*, Rotterdam 2012, 91-107; J. Burgers, 'Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53 (1999), 81-99; J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgare statregre nuncupatur'* (Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht; 33), Den Haag 2005; J.C.M. Cox, 'Hebbende privilege van stede'. *De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland (13de-15de eeuw)*, Leiden 2011; H. Engel, 'Het spreidingspatroon van de steden en de infrastructuur in Hollands Noorderkwartier tot omstreeks 1700', *OverHolland* 12/13 (2013), 128-184; H. van Engen en R. Rutte, 'Met dank aan de landsheer. Enkele hoofdlijnen in de ontstaansgeschiedenis van de Overijsselse steden', in: *Overijsselse Historische Bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 122 (2007) (themanummer 'Ontstaan van de steden in Overijssel'), 177-204; P.C.M. Hoppen-
  - brouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, deel 1*, Hilversum 2002, 103-148; M. IJsselstijn, 'Enkele grote lijnen in de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis. Een vergelijkende studie naar de binnensteden van Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 110 (2011) 3/4, 89-107; R. Rutte 'Vierhonderd jaar stadswording in het mondingsgebied van de Schelde. Ruimtelijke patronen en handelsstromen in de zuidwestelijke delta', *OverHolland* 12/13 (2013), 98-127; R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005; H. Sarfatij (red.), *Verborgen steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam 1990; P. Stabel, *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the late Middle Ages*, Leuven/ Apeldoorn 1997; A. Thurkow e.a., *Atlas van Nederland, deel 2. Bewoningsgeschiedenis*, Den Haag 1984; R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het noorden en zuiden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 2*, Haarlem 1982, 188-253; R. van Uytven, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', in: *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 108 (1992), 65-84; K. Zweerink, 'De ruimtelijke volwassenwording van de Hollandse stad (1200-1450). Een vergelijkende analyse van het ontstaan van de contouren van de Randstad aan de hand van stadsplattegronden', *OverHolland* 10/11 (2011), 149-171.
  - 24 R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx en A. Mars (red.), *Vroeg-Middeleeuwse Ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort 1995; P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum 2001; J. De Meulemeester, 'Karolingische castra en stadsontwikkeling. Enkele archeo-topografische suggesties', in: *La genèse et les premiers siècles des villes médiévales dans les Pays-Bas méridionaux/Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden*, s.l. 1990, 117-149; J. De Meulemeester, 'La fortification de terre et son influence sur le développement urbain de quelques villes des Pays-Bas méridionaux', *Revue du Nord* 74 (1992) 296, 13-28; J. De Meulemeester, 'Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen', in: A.M.J. de Kraker, H. Van Royen en M.E.E. De Smit (red.), 'Over den Vier Ambachten'. 750 jaar Keure. 500 jaar Graaf Jansdijk, Kloosterzande 1993, 137-148.
  - 25 R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, Zutphen 2002.
  - 26 G. Despy, 'Les phénomènes urbains dans le Brabant Wallon jusqu'aux environs de

- 1300', in: *Wavre 1222-1972. Les franchises communales dans le Brabant Wallon. Actes du Colloques Historiques*, Waver 1973, 21-53; G. Despy, 'Naissance de villes et de bourgades', in: *La Wallonie. Le pays et les hommes. Histoire - Économies - Sociétés, deel 1*, Brussel 1975, 93-129; J. Dugnoille en M. de Waha, 'Avesnes en de Henegouwse steden', in: D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke (red.), 1299. *Eén graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen*, Hilversum 2000, 144-161; P.A. Henderikx, 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 47-62.
- 27 N. Brand, 'Waterwegen en stedelijke be-
langen. De invloed van infrastructuur op het Hollandse stedenpatroon (1200-1560)', *OverHolland* 10/11 (2011), 126-147; P.A. Henderikx, 'Havenplaatsen in Zeeland in de dertiende eeuw', in: P.A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum 2001, 68-80; R. Rutte en K. Zweerink, 'Stadswording in Holland (12de-14de eeuw). Ligging in het landschap en vroege ruimtelijke inrichting van de steden in het westen van Nederland', *Holland. Historisch tijdschrift* 41 (2009) 3, 149-167.
- 28 R. Rutte, 'Dorpen en steden', in: *Bosatlas van Fryslân*, Groningen 2009, 108-125.
- 29 R. Rutte, 'Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 95 (1996) 6, 189-202; R. Rutte, 'Stadswording in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht gedurende de veertiende eeuw', in: *Het Kromme-Rijngebied. Tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'* 37 (2003) 1/2, 1-11.
- 30 R. Rutte, 'Groeï en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw', *OverHolland* 3 (2006), 27-55.
- 31 Rutte en Abrahamse 2014 (noot 18), 170-209.
- 32 Zie: W. Boerefijn, 'De vorm van nieuwe steden uit de 13e en 14e eeuw', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 31 (2013) 1, 3-15.

DR. R.J. RUTTE is stads- en architectuurhistoricus en universitair docent bij de Sectie Geschiedenis aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit

in Delft. Hij is gespecialiseerd in de langetermijnonwikkeling van de inrichting van Nederland, in het bijzonder de stedenbouw.

DR. B. VANNIEUWENHUYZE is stadshistoricus. Hij publiceert over de morfologie en ontwikkeling van middeleeuwse en vroegmoderne steden. In zijn onderzoek

combineert hij disciplines als geschiedenis, toponymie, cartografie, archeologie en bouwhistorie om het vroegere stedelijk landschap te reconstrueren.

URBAN GENESIS AND MEDIEVAL TOWN DEVELOPMENT IN THE LOW COUNTRIES (10th-15th CENTURIES) A MORPHOLOGICAL STUDY

BY REINOUT RUTTE AND BRAM VANNIEUWENHUYZE

Although occasionally united, the Low Countries were and are a conglomeration of Dutch speaking states whose origins mostly lie in medieval times. Actually, the Low Countries coincide with the Netherlands, Flanders (the Dutch speaking part of Belgium) and the far north-western part of France. They are situated along the North Sea coast line and lie at the mouths of important rivers such as the Rhine, the Meuse and the Scheldt. Thanks to this excellent geographical situation the Low Countries have been one of the most urbanized regions of Europe since medieval times.

Since several decades, urban history is a booming discipline and it is studied from numerous perspectives, in the Low Countries as well as abroad. In the Low Countries, this flourishing state of affairs is in sharp contrast with the lack of academic interest in urban morphology. The analysis of medieval urban form receives only little attention from Dutch and Belgian scholars and there is a lack of comparative research. After reviewing published town atlases and related atlas series and urban monographs (Fig. 1), this article provides a comparative overview of urban genesis within the Low Countries, in an analysis of town plans by Jacob van Deventer (around 1550 - Figs. 3-9).

From the 10th until the 14th century, an impressive number of towns of all kinds and sizes were established (Fig. 2). This is the period of town formation in the Low Countries. Until the 14th century, the Southern part of the Low Countries was the most important, but later the Northern part, especially Holland, gradually became the core area of urbanization. During the 14th century, new groups of towns blossomed in the North, while at the same time the genesis of towns in the South came to a standstill.

These are only the first results of a very rough comparative analysis. To obtain a better insight and to explain the genesis of these groups of towns, and to get a grip on the urban form, more comparative and synthetic research is needed. This future research should focus on urban form and its transformations, not only within the context of general assumptions about economic prosperity and trading routes, but even more with regard to the genesis of various groups of towns with a comparable plan, their location in specific landscapes and well-intended policies by lords, merchants and burghers – all this in the light of processes of change, like the gradual shift of the genesis of towns from the South of the Low Countries to the North.